

ASPECTE SOCIALE ALE CULTULUI MITHRIAC ÎN DACIA

Alin Jitărel

Cuvinte cheie: *Dacia romană, religie, cultul lui Mithras*

Analiza fenomenului mithriac în Dacia, din punct de vedere social ridică încă de la început câteva probleme esențiale. Putem reconstitui acest cult folosind doar monumentele și descoperirile arheologice legate de zeul Mithras? Analiza epigrafelor și rămășițelor arheologice ne poate indica o imagine adevărată a propagării, organizării, structurii sociale, etnice și a vieții membrilor cultului? Care au fost motivele pentru care adoratorii lui Mithras au ales această religie? De ce anumite categorii sociale sunt dominante în inscripțiile și reliefurile votive ridicate în Dacia? Acest articol încearcă să răspundă la întrebări legate de mobilitatea socială a inițiaților în cultul lui Mithras, prin epuizarea tuturor izvoarelor care stau la dispoziția cercetătorului, care privesc provincia Dacia. Pentru o analiză socială a fenomenului mithriac este necesară o cunoaștere deosebit de profundă a membrilor cultului, a relațiilor din interiorul confreriilor mithriace, dar și a raporturilor cu exteriorul, cu societatea romană în general. Se va insista pe analiza categoriilor sociale provinciale romane care, în mod direct sau indirect, sunt amintite într-un context care este legat de religia zeului Mithras.

Deși inscripțiile și descoperirile arheologice nu pot oferi decât o imagine trunchiată, incompletă a fenomenului mithriac, ele reprezintă singurele izvoare palpabile pe care le putem folosi, în lipsa unor izvoare scrise, directe, despre Dacia, categorie de izvoare care lipsesc de altfel la nivelul întregului Imperiu roman.

Analiza monumentelor epigrafice din Dacia trebuie făcută cu mare atenție, deoarece multe dintre epigrafe ridică suspiciuni privind legătura cu zeul Mithras. Aceste suspiciuni se leagă de faptul că unele dintre epigrafe sau monumente sunt ridicate pentru divinități care, la un moment dat, se pot confunda cu Mithras, inscripții la care fiind fragmentare, textul lor a fost reîntregit greșit sau inscripții care, descoperite într-un context mithriac, au fost incluse între dovezile prezenței unor inițiați ai zeului. Am

inclus în analiza noastră inscripțiile care menționează numele zeului, a dadoforilor, Cautes și Cautopates, cele de pe reliefurile dedicate lui Mithras și descoperirile din templele mithriace în care chiar dacă numele zeului apare sub forma *Deus Sanctus, Invictus, Deus Invictus, Sol Invictus*, ele sunt cert mithriace.

Ca puncte de plecare pentru analiza monumentelor mithriace vom folosi cele două lucrări fundamentale dedicate subiectului, realizate de Franz Cumont¹, respectiv M. J. Vermaseren². Cei doi au merite deosebite în inițiativa de a aduna toate monumentele legate de cultul lui Mithras din Imperiul roman. Un loc aparte în opera celor doi ocupă desigur și provincia Dacia. Unele dintre inscripțiile menționate în corpus-ul lui Franz Cumont sunt puse sub semnul întrebării.

Un grup de inscripții care provin de la Apulum ridică astfel de probleme legate de atribuirea mithriacă a monumentelor. Unul dintre aceste monumente este ridicat în cinstea lui Aurelius Comatius Super pentru Diana Mellifica (CIL III 1002); al doilea monument este ridicat Liberei triformis, lui Silvanus Silvestris și Dianei (CIL III 1095) și în cele din urmă altarul ce menționează cripta, porticul și *apparatorium*-ul unui templu (CIL III 1096). Franz Cumont considera că aceste inscripții descoperite la Apulum provin dintr-un templu ridicat în cinstea zeului Mithras³. Inscripția dedicată Dianei Mellifica a fost văzută în 1722 de Ariosti, iar celelalte în 1846. Discuția s-a iscat în jurul epitetului de *mellifica* al Dianei, pomenit în prima inscripție. Franz Cumont considera că mierea purificatoare era folosită în ritualul de inițiere în cel de-al cincilea grad din ierarhia mithriacă⁴, pentru ungerea mâinilor și limbii neofitului. Robert Turcan⁵ întărește această părere aducând ca argument o stelă mithriacă descoperită la Steklen, în Bulgaria, pe care se folosește epitetul *melichrisus*-miruit cu miere. Reinhold Merkelbach merge mai departe susținând o echivalare între Diana și Luna, având în vedere că Luna patronează al cincilea grad de inițiere pe un mozaic dintr-un mithraeum provenit din Ostia.⁶

M. J. Vermaseren a considerat că inscripțiile lui Marcus Aurelius Comatius Super nu au fost închinat lui Mithras, ci mai degrabă Dianeii⁷. Punctul de vedere al ultimului este întărit și de I. Piso⁸, care vede în Diana pe zeița romană a pădurilor. N. Gostar vede în Diana mellifica o dovadă a fenomenului de *interpretatio romana*, o divinitate dacică adorată sub nume roman⁹.

Franz Cumont a susținut că inscripțiile de la Apulum au provenit dintr-un *mithraeum*, dar am menționat, aceste epigrafe nu au fost descoperite în același timp, deci nu putem susține cu certitudine că au fost descoperite în același loc, fapt care pune la îndoială legătura dintre aceste inscripții. Chiar

dacă trei dintre cele patru texte epigrafice amintesc funcția de antistes a lui Marcus Comatius Super, titlu sinonim cu sacerdos, nu se poate accepta faptul că cele două dedicante, Petronia Celerina și Herennia Euresis ar fi aparținut eventualului templu mithriac deoarece știm că femeile erau excluse din această religie.

Au fost remarcate erori și în lucrarea lui M. J Vermaseren¹⁰. Se pot observa greșeli în modul de ordonare a materialului epigrafic și a monumentelor votive. Autorul numerotează templele, acordă două numere reliefurilor cu inscripții și include monumente care nu pot fi atribuite cu siguranță misterelor lui Mithras. În studiul său asupra iconografiei mithriace de la Apulum, Al. Popa¹¹ a remarcat faptul că unele piese se repetă.

Dintre monumentele menționate în lucrarea lui Vermaseren care au trezit suspiciuni privind apartenența la cultul lui Mithras, putem aminti inscripția din Gherla (CIMRM II, 1918), care a fost lecturată greșit¹², precum și monumentele de la Apulum ridicate pentru Apollo (CIMRM II, 1971), Jupiter Optimus Maximus (CIMRM II, 1966) și Bonus Puer (CIMRM, II, 1996-1997), a căror proveniență dintr-un posibil mithraeum poate fi pusă la îndoială. Vermaseren include ultimele două monumente amintite susținând punctul de vedere a lui D. Tudor¹³ care a crezut că epitetele *Bonus Puer* și *Deus Bonus Puer Posphorus* ar fi mithriace.

O discuție interesantă și în același timp importantă pentru dezideratul de față s-a iscat în rândul cercetătorilor fenomenului și privește separarea dedicațiilor pentru zeul Mithras de cele legate de zeul Sol. Franz Cumont a fost cel care a semnalat și a încercat să dea o soluție acestei probleme despărțind, în corpus-ul său, epigrafele care nu au ridicat probleme de atribuire, de inscripțiile dedicate divinităților solare în general. În a doua categorie a inclus inscripții descoperite în afara templelor mithriace și în care se folosesc formulele: *Sol*, *Sol Invictus*, *Deus Sol*, *Deus Invictus* și *Invictus*.

În lucrarea sa, Vermaseren nu a păstrat distincția făcută de F. Cumont incluzând monumente care au o mai mare probabilitate de apartenență la cultul solar. În articolele și studiile care analizează diverse aspecte ale cultului mithriac se pot remarca autori care analizează critic lucrarea lui Vermaseren, alții care preiau informația așa cum o găsesc. În articolul închinat mithraismului în armata Daciei Superior, autorii¹⁴ au considerat mithriace toate inscripțiile din corpusul lui Vermaseren.

Silviu Sanie¹⁵ include o serie dintre inscripțiile atribuite de M. J. Vermaseren între monumentele mithriace, în categoria dedicațiilor către divinitatea siriană, Sol Invictus. Problema distincției sau sincretismului dintre Mithras și Sol este una mult discutată în istoriografia subiectului și

nu face obiectul acestui articol. Trebuie totuși făcută precizarea că dedicațiile făcute pentru Sol Invictus într-un context mithriac trebuie atribuite zeului persan. Confuzia dintre cele două divinități este cu atât mai mare cu cât cultul public al lui Sol Invictus fondat de împăratul Aurelian se inspiră din credințele orientale care aveau atribute solare. În secolul al III-lea, Mithras s-a bucurat de o mare răspândire, fiind susținut și de împărați, ceea ce face ca dedicațiile pentru *Sol Invictus* sau *Deus Invictus* din această perioadă să fie mai degrabă mithriace. Problema atribuirii certe a monumentelor din Dacia rămâne în picioare pentru că datarea inscripțiilor și reliefulor mithriace nu se poate face cu exactitate. În timpul lui Commodus, Invictus a devenit parte a titulaturii imperiale, un epitet pe care Mithras îl avea încă de la începuturile sale. Paralela l-a făcut pe un centurion din vexillatio Brittonum staționată la Volubilis, în Mauretania Tingitana (Maroc), să pună o inscripție pe cheltuiala sa pentru *Mithras, Invictus (deus), pro salute et incolumnitate Imperatoris Caesaris Lucii Aelii Aurelii Commodi pii invicti felicitis Herculis Romani* (CIL V 161). Cultul lui Mithras nu a devenit niciodată unul susținut prin fonduri publice și nu a fost admis niciodată pe lista festivalurilor celebrate de către stat și armată. Totuși, se poate susține că aderenții tauroctonului afirmau că Mithras este Sol și că era posibil să-l includă pe oficialul Sol Invictus în misterele lor. Oricine îl adora pe Mithras ca *Sol Invictus* Mithras putea cu certitudine crede că participa la cultul oficial al lui Sol, chiar dacă niciodată cultul lui Mithras nu a fost oficial sau public.

Există câteva monumente în Dacia care deși conțin epitete solare, pot fi atribuite cu certitudine zeului taurocton. Pe monumentul de la Doștat¹⁶ apare formula *Iovi Soli Invicto deo genitori rupenato*. Chiar dacă la prima impresie prezența formulei Iovi Soli ne face să atribuim monumentul divinității solare, expresia *rupenato* nu lasă îndoială asupra naturii mithriace a monumentului.

În următoarele rânduri vom prezenta mediile în care s-a răspândit cultul mithriac și vom încerca să oferim câteva posibile soluții la problema motivației celor care au ridicat inscripții zeului taurocton

I. Membri ai armatei Daciei

Cele mai timpurii dovezi ale cultului mithriac în Imperiul roman sunt legate de armată. Un centurion al cohorței XXXII Voluntariorum civium Romanorum de la Nida-Hedderheim, Germania Superior, ridică o inscripție ce datează din anul 90, iar în Pannonia Superior, la Carnuntum, un alt centurion în legiunea a XV-a Apollinaris își aduce omagiul zeului pe o inscripție ce datează între anii 98-117¹⁷.

Faptul că armata este amintită cu foarte mare intensitate în inscripțiile descoperite în provinciile de pe Rin și de pe Dunăre ne face să afirmăm că armata a fost un mediu purtător al cultului și unul dintre punctele de reper atunci când se încearcă a se găsi elementele sociale implicate în cultul zeului taurocton. Am început analiza adoratorilor lui Mithras în Dacia cu soldații din *exercitus Daciae*, însă pe parcursul acestui articol vom încerca să nuanțăm ideea că armata reprezintă principalul mediu de răspândire al cultului, așa cum, de cele mai multe ori, s-a susținut¹⁸.

Unul dintre centrele mithraismului a fost Apulum, sediul legiunii a XIII-a Gemina. Mithras este prezent în numeroase inscripții care implică membrii mai importanți sau mai puțin importanți ai acestei trupe. Cel mai frecvent amintit personaj, care are legătură cu această trupă, este Marcus Valerius Maximianus¹⁹. Printre numeroasele funcții militare pe care le-a deținut de-a lungul carierei a fost și tribunus cohortis I Hamianorum civium Romanorum în Siria (162-166). În 175, merge din nou în Siria împotriva legatului Siriei, Avidius Cassius. Întors din Siria este numit procurator al Moesiei Inferior, Superior și Daciei Porolissensis. În anul 181 este numit legat al legiunii V Macedonica, care a staționat la Potaissa²⁰. Între 182-183, este legatus Augusti legionis XIII Geminae la Apulum, cu atribuții militare și administrative în Dacia Apulensis²¹. După părăsirea Daciei este amintit în Numidia, la Lambaesis, ca *legatus Augusti pro praetore legionis III Augustae*, unde apare în numeroase inscripții ridicate pentru Mithras. Cariera acestui personaj l-a purtat prin numeroase părți ale Imperiului roman, multe dintre acestea fiind centre ale mithraismului: Aquincum, Brigetio, Poetovio.

Altarul²² ridicat de Valerius Maximianus a fost văzut de Ariosti în 1722-1723 și a fost dedicat lui Mithras în perioada 182-183, când deținea funcția de legat al legiunii a XIII-a Gemina. Personajul a fost inclus de către Merkelbach printre creatorii și „profeții” lui Mithras, care au avut un rol deosebit în propagarea religiei mithriace susținând că mithraismul își are originea mai degrabă la Roma decât în Orient²³.

Alți trei comandanți ai legiunii menționate pot fi puși în legătură cu zeul Mithras, însă cu o mare doză de probabilitate.

Caius Caerellius Sabinus a fost comandantul legiunii a XIII-a Gemina între anii 183-185²⁴. El ridică o inscripție lui Sol Invictus care atestă refacerea unui *aedes*²⁵. Cumont exclude monumentul dintre mențiunile certe ale lui Mithras (*TMMM* II, 302), M. J. Vermaseren²⁶, I. Șerban și C. L. Băluță²⁷ o consideră mithriacă. Faptul că este urmașul lui Valerius Maximus la conducerea legiunii nu este neapărat un argument că ar fi fost un adorator al lui Mithras. Termenul *aedes* din inscripție este rar folosit pentru a desemna un „*mithraeum*”. „*Mithraeum*”-ul este desemnat de cele mai multe

ori cu termenul de *spaeleum* și *templum* și mai puțin cu termenii de *aedes*, *antrum*, *spelunca*, *sacrarium*. S. Sanie²⁸ exclude inscripția dintre cele care aparțin mithraismului din pricina formulei de adresare: *Sol Invictus*, și o include printre cele aparținând zeității solare.

Quintus Marcius Victor Felix Maximillianus a ridicat la Apulum o inscripție pentru Sol²⁹. Personajul a deținut funcția de legat al legiunii a XIII-a Gemina în timpul domniei comune a împăraților Septimius Severus și Caracalla³⁰. Marten Vermaseren include inscripția în corpus-ul său cu mari rezerve³¹. Faptul că inscripția este ridicată de soția personajului, Caeliana, diminuează și mai mult șansa ca aceasta epigrafă să fie mithriacă având în vedere că femeile erau excluse din misterele mithriace. S. Sanie include și această inscripție pe lista celor care aparțin zeului Sol³².

Quintus Caecilius Laetus este cunoscut în Dacia ca fiind legatul legiunii a XIII-a Gemina în secolul al III-lea³³. Personajul ridică o inscripție pentru *Sol Invictus*³⁴ considerată mithriacă de M. J. Vermaseren³⁵, de I. Șerban și C. L. Băluță³⁶. Cumont o exclude din categoria monumentelor mithriace (TMMM II, 303). Sanie atribuie monumentul zeului sirian Sol³⁷.

Un *beneficiarius consularis* aduce omagiu zeului, în Apulum, pe un relief cu inscripție³⁸ care s-a păstrat fragmentar, lăsându-ne să descifrăm doar funcția personajului. Această funcție de subofițer presupunea misiuni legate de supraveghere, informare și recrutare și implica pe cel care o deținea în numeroase deplasări care îl puteau expune influențelor și în același timp putea deveni un agent al răspândirii cultului.

Ulpius Proculus, „*speculator*” al legiunii a XIII-a Gemina, ofițer în serviciul guvernatorului provinciei Dacia Apulensis, construiește o fântână lui Apollo, *ex vissu*³⁹. Franz Cumont nu include inscripția în corpus-ul său, dar M. J. Vermaseren o considera mithriacă pentru că s-a folosit apelativul *fontem aeterni*.⁴⁰ I. Șerban și C. L. Băluță împărtășesc opinia lui Vermaseren⁴¹, în timp ce D. Tudor⁴² considera că inscripția ar fi fost ridicată pentru zeul Apollo, punând-o în legătură cu bazinele și fântânile publice. Se cunoaște că de cele mai multe ori *mithraeum*-urile s-au construit în apropierea unor surse de apă, aceasta având un rol deosebit în ceremoniile mithriace, iar Apollo, ca mesager al Soarelui, este întâlnit în iconografia mithriacă. Contextul în care a fost descoperită epigrafa ne face însă să avem rezerve dacă ea era destinată misterelor mithriace.

Dintre militarii cu funcții mai importante în legiunea a XIII-a Gemina au ridicat inscripții pentru zeul taurocton, Marcus Ulpius Linus, *imaginifer*⁴³ și Caius Iulius Marcianus, *signifer*⁴⁴, Antonius Senecio Iunior și Turranius Marcellinus, *conductores armamentarii*⁴⁵. M. Macrea îi considera arendași ai confecționării și reparării armelor⁴⁶. Chiar dacă existau astfel de arendași,

acest fapt nu exclude posibilitatea ca fiecare unitate militară să aibă profesioniștii proprii care să confecționeze și să repare armele. I. Șerban și C. L. Băluță⁴⁷ au susținut că aceștia erau conductores armamentarii în legiunea a XIII-a Gemina. Același punct de vedere este susținut și de V. Moga care demonstrează că cei doi aveau o funcție echivalentă cu cea de *optio fabricae* sau *custos armorum*⁴⁸.

Un alt adorator al cultului mithriac de la Apulum este veteranul Titus Aurelius Marcus care ridică zeului un altar⁴⁹ și un relief cu inscripție⁵⁰. Veteranii au fost inițiați probabil în timpul serviciului militar și au rămas și după lăsarea la vatră fervenți adoratori ai lui Mithras, așa cum demonstrează aceste două inscripții. Se poate presupune, având în vedere experiența lor, că aceștia dețineau și unul dintre gradele superioare pe scara inițierii, jucând un rol important în perpetuarea cultului.

Potaissa, sediul legiunii a V-a Macedonica, ne dezvăluie o serie de adoratori ai zeului care provin din mediul militar. Sunt amintite aici funcții de mai mică importanță: Flavius Marcellinus-*tesserarius*⁵¹, Aurelius Dolens-*miles*⁵² și Aelius Maximus-*miles*⁵³. Toți făceau parte din legiunea a V-a Macedonica.

Este amintit și un alt soldat, Aurelius Montanus⁵⁴, care a fost exclus de S. Sanie⁵⁵ din categoria inițiatilor în religia lui Mithras pentru că în inscripție se folosește formula de adresare *Invictus*, pe care el o consideră ca fiind un atribut al zeului Sol.

Legat de purtătorii de *tessera* din legiunile a XIII-a Gemina și a V-a Macedonica și succesul religiei tauroctonului în rândul acestor subofițeri, putem aminti o inscripție de la Poetovio (*CIMRM* II 1592), care este închinată zeului persan, în unul dintre templele acestuia: *pro salute tesserariorum et custodem armorum legionum V Macedonicae et XIII Geminae Gallienarum*.

La Dierna s-a descoperit un relief fragmentar cu inscripție care se datează în secolul al III-lea și care păstrează clar doar formula: *legionis* dar din păcate nu se păstrează numele dedicantului. Știm că la Dierna a staționat legiunea XXII-a Primigenia⁵⁶ și astfel facem legătura cu răspândirea cultului zeului Mithras în mediul militar de aici.

Și în Dacia Inferior sunt amintiți inițiați ai lui Mithras care au legătură cu armata romană. Un anume Antonius Zoilus, *actarius*, ridică, în localitatea antică Romula, o inscripție lui Mithras împreună cu *librarii* săi⁵⁷. Zoilus era șeful cancelariei comandantului arcașilor sirieni din localitate, iar *librarii* erau socotitorii acestei cancelarii. Numerus Surorum Sagittariorum nu este singura trupă de sirieni din zonă, aceștia sunt atestați și la Slăveni.

La Cincșor, jud. Brașov, pe malul râului Olt, s-au identificat mai multe

reliefuri printre care și unul cu o inscripție ilizibilă⁵⁸. M. Vermaseren consideră că în locul identificat se poate presupune existența unui *mithraeum* care nu a fost excavat. La Cincșor a staționat cohorta II Flavia Bessorum. Se poate presupune că cei care au ridicat monumentele sunt membrii ai acestei trupe, având în vedere contextul militar al zonei.

La Pojejena, unde de-a lungul timpului au fost identificate numeroase urme ale mithraismului susținându-se chiar existența unui *mithraeum* în localitate⁵⁹, este amintit un anume Dizo Posidoni⁶⁰. Dedicantul poate fi soldat din garnizoana cohorței a V-a Gallorum et Pannoniorum sau membru civil al comunității de aici. D. Alicu îi dă un caracter militar comunității mithriace de aici susținând că piesele mithriace descoperite provin cu certitudine din turnul castrului⁶¹. Cazuri ale prezenței unor *mithraeum*-uri în castrule militare se mai întâlnesc și în imperiu⁶²

Una din inscripțiile de la Gherla menționează numele unui *praefectus alae* II Pannoniorum, care ar putea fi unul din inițiatorii în mistele mithriace. A fost dificilă lecturarea primelor trei rânduri din inscripție. Vermaseren a propus lecturarea: *Invicto Mithrae Manius Cretinus*⁶³. I. I. Russu consideră că reconstituirea corectă ar fi: M. N. Lucretianus⁶⁴ și lasă pentru divinitate doar epitetul *Invictus* ceea ce face dificilă încadrarea piesei printre monumentele mithriace.

La Bumbesti-Jiu a fost descoperită o inscripție⁶⁵ fragmentară pe care M. J. Vermaseren⁶⁶ o întregeste sub forma (*Deo Soli*)*invic(to Mithrae)*. Dedicantul, care nu se păstrează în inscripție, ar putea proveni din rândul militarilor din cohors I Aurelia Brittonum miliaria, care a asigurat garnizoana castrului de pe malul Jiului, în timpul domniei împăratului Septimius Severus.

La Drobeta religia mithriacă s-a bucurat de mare popularitate, fapt demonstrat de descoperirea a două reliefuri votive, două statuete din bronz și o inscripție. Epigrafa⁶⁷ descoperită în castru este închinată sănătății împăraților Septimius Severus, Caracalla și Geta a fost considerată de natura mithriacă de către D. Tudor⁶⁸. Această atribuire este preluată de Vermaseren⁶⁹, Dumitru Berciu și C.C. Petolescu⁷⁰.

C. C. Petolescu susține că difuzarea cultului tauroctonului la Slăveni s-ar fi datorat arcașilor sirieni care au contribuit la refacerea castrului în anul 203⁷¹.

Cumont, pornind de la cunoscutul fragment din Plutarh, susținea că principalul agent al răspândirii religiei mithriace a fost armata și că religia mithriacă este o religie dominată de soldați⁷². Având în vedere că cele mai timpurii dovezi ale mithraismului sunt de natură militară și le găsim în provinciile de pe Rin și de pe Dunăre, se poate susține că militarii au fost colportorii misterelor în Imperiul roman și în Dacia. Această concluzie

trebuie totuși nuanțată, așa cum o face M. Clauss în lucrarea sa⁷³. Analizând tot materialul epigrafic din Dacia, legat de zeul Mithras, Clauss susține că doar 13% din cei care ridică inscripții sunt soldați⁷⁴. Este adevărat că începând cu Franz Cumont s-a încetățenit ideea că armata ar fi cea mai importantă sursă de răspândire a mithraismului, însă analiza inscripțiilor și a reliefulor cu inscripție din Dacia ne demonstrează că armata a reprezentat doar una dintre categoriile sociale în care s-a răspândit cultul lui Mithras, un rol preponderent având mediul civil.

O întrebare care apare cu insistență este: De ce are această religie un succes atât de mare în rândul soldaților? Unul dintre studiile foarte argumentate cu privire la acest subiect a fost elaborat de R. L. Gordon⁷⁵. În cultul lui Mithras promovarea se putea face doar prin supunerea față de autoritatea supremă, autoritate care era reprezentată de gradul cel mai înalt în ierarhia mithriacă: Pater. S-a afirmat⁷⁶ că putem găsi în religia mithriacă o replică, o confirmare a experienței sociale de zi cu zi din afara mithreumului și că mithraismul s-a răspândit în cercurile care respectau standardele autoritare și de supunere ale Imperiului. Valori cum ar fi: supunerea față de autoritate, acceptarea unui rol specific, adaptare la sistem, identificarea cu valorile prescrise, conformitate le găsim în sistemul de organizare și funcționare a cultului mithriac. Practic mithraismul este o replică a valorilor sociale din imperiu, în special în armată.

R. L. Gordon merge mai departe și susține că prin mithraism se poate realiza un control social⁷⁷. Armata avea numeroase valori paralele cu religia mithriacă. Perseverența și rezistența, adevărul, onestitatea, obediența, perioadele de probe, jurământul sunt comune celor două medii. Așa cum în armata romană a existat o luptă acerbă pentru promovare, și în mithraism descoperim acest fenomen demonstrat de prezența celor șapte grade de inițiere.

În provinciile dunărene și de pe Rin, mithraismul a jucat un rol de mediator al valorilor romane⁷⁸ contribuind la fenomenul aculturației și al romanizării, mai ales din momentul în care recrutarea a devenit exclusiv provincială, acceptarea valorilor romane a fost importantă.

Pornind de la aceste idei, se poate susține că un personaj ca Valerius Maximianus, ca și ceilalți comandanți de legiune amintiți, au susținut misterele mithriace, văzând în mithraism un mijloc de integrare a noilor recruți, de acceptare a valorilor romane atât la nivel uman, cât și la nivel divin. Ulpius Proculus deținea în armată o poziție cheie ce îi permitea să ia contact cu diverse idei și în același timp să le propage. Ofițerii și subofițerii unor trupe militare, cum a fost acel Zoilus cu librării săi la Slăveni, puteau influența subordonații și propaga religia mithriacă ca un mijloc de acceptare

a supunerii, dincolo de mesajul divin pe care îl transmitea această religie.

Dacă unii propuneau existența unor așa-ziși „apostoli” ai cultului mithriac⁷⁹ care ar fi contribuit la răspândirea acestei religii prin faptul că erau inițiați și o făceau din pură credință, având în vedere ideile enunțate mai sus, putem susține că acești „apostoli” răspândeau religia mithriacă cu convingerea că acest fenomen îl putea iniția pe autohton sau recrut în respectarea unor valori care le întâlnea atât în armata romană, cât și în societatea romană. Valerius Maximianus a dedicat numeroase monumente pentru Mithras așa cum au făcut-o și alți oficiali, însă nu făceau parte neapărat din inițiații în cultul mithriac. Ideea că un simplu soldat putea da ordine și iniția un centurion în misterele lui Mithras este respinsă de Gordon⁸⁰, care susține că acest lucru ar contraveni sistemului de valori promovate de autoritățile romane.

II. Membrii civili

1. Aristocrația orășenească din Dacia

Ulpia Traiana Sarmizegetusa este cunoscută în literatura dedicată subiectului ca locul în care zeul Mithras are cei mai mulți adoratori din rândul civililor.

La Sarmizegetusa, membrii Colegiului Augustalilor și aristocrați cu funcții în *ordo decurionum* sunt amintiți pe două colonete cu inscripții dezvăluite în *mithraeum*-ul descoperit în secolul al XIX-lea. Dedicantii se numesc: Marcus Ulpius Maius și Marcus Ulpius Victorinus⁸¹. Funcția de *decurion* a celui de-al treilea dedicant, Aurelius Theophilus, o cunoaștem dintr-o altă inscripție pusă împreună cu Aurelius Castor⁸². O dovadă a faptului că exista o comuniune strânsă între membrii comunităților mithriace sunt Aurelius Theophilus și Aurelius Castor, care erau *decurioni* ai municipiului *Porolissum* și ridică inscripția în templul mithriac cu ocazia unei vizite sau a unei ceremonii în comunitatea mithriacă de aici.

În aceeași localitate antică, în pretoriul procuratorului financiar al Daciei, s-a descoperit un monument ridicat de Quintus Axius Aelianus⁸³. În această inscripție zeul este adorat alături de alte divinități din lumea gallo-romană: Mars Camulus, Mercurius și Rosmerta. Personajul a deținut, înainte de venirea în Dacia, funcția de procurator al Belgiei și al celor două Germanii, provincii unde cultul lui Mithras avea numeroși adoratori și unde a luat contact și cu divinitățile gallo-romane menționate alături de Mithras. Q Axius Aelianus a fost procurator financiar al Daciei *Apulensis* în perioada 235/236-238 și apoi *vice praesidis* în 236-238.⁸⁴

Alte două personaje importante prezente în inscripțiile ridicate zeului

taurocton sunt Marcus Ulpius Gaius și Cassius Maximus care ridică o inscripție cu reprezentarea tauroctoniei în același *mithreum* de la Sarmizegetusa⁸⁵. Numele lui Cassius Maximus este pus alături de funcția de *augustalis coloniae Sarmizegetusae* și putea să provină din rândul libertților sau al peregrinilor.

Un alt personaj interesant, Caius Spedius Valerianus, ridică un relief cu inscripție ce amintește funcția de augustal al coloniei Sarmizegetusa⁸⁶. Acest personaj era în același timp și decurion al colegiului fabricilor, asociație recunoscută oficial⁸⁷ care este asemănătoare caracterului asociativ al cultului mithriac. Același personaj care ridică monumentul zeului Mithras se închină și zeiței Nemesis pe o inscripție descoperită în județul Alba⁸⁸.

Un relief cu inscripție foarte scurtă, descoperit la Ulpia, menționează un anume Cornelius Cornelianus⁸⁹. Personajul este cunoscut la Sarmizegetusa ca un adorator al zeiței *Nemesis Regina*⁹⁰

La Napoca, capitala Daciei Porolissensis, unul dintre adoratorii tauroctonului pune o inscripție pentru sănătatea ordinului augustalilor⁹¹. Membrii acestor organizații religioase oficiale pentru adorarea împăratului aveau o atracție deosebită pentru misterele zeului persan.

Marcus Cocceius Genialis, procuratorul Daciei Porolissensis ridică o inscripție⁹² pentru zeul *Sol Invictus*, inscripție considerată de Silviu Sanie⁹³ ca fiind dedicată divinității solare și nu lui Mithras. Inscripția fusese considerată mithriacă de Vermaseren în *corpus*-ul său⁹⁴.

Apulum, un alt centru al religiei mithriace, ne indică prezența unui *flamen, questor si decurion* al orașului⁹⁵, Marcus Aurelius Maximus care a ridicat o inscripție pentru zeul mithriac în localitatea Lopadea Nouă⁹⁶. Același personaj se închină lui *Deus aeternus*, la Cigmău⁹⁷. Nu este exclus ca relieful cu inscripție de la Lopadea să fi fost produs, sau să fi provenit, de la Apulum. Un alt *decurion și flamen*, Satorius (...)anus, din localitatea antică Apulum, ridică o inscripție pentru zeul neînvins Mithras. Inscripția a fost descoperită pe malul Mureșului alături de alte trei inscripții.⁹⁸

După cum se remarcă din mențiunile prezentate mai sus, aristocrația orașelor era una din categoriile interesate de cultul mithriac. Printre funcțiile importante ale administrației provinciale orașenești apar menționați patru decurioni, un flamen, membrii ai asociațiilor de augustali și doi procuratori ai provinciei Dacia.

Nu se poate susține cu certitudine dacă aceștia participă direct la ceremoniile religioase, erau incluși în ierarhia misterele mithriace sau doar patronau comunitățile religioase stimulând răspândirea valorilor romane în rândul mithriaștilor din administrația romană a provinciei⁹⁹. Se poate presupune că aceștia participau direct la ceremoniile religioase din cultul

mithriac, dar sunt de acord cu R. L. Gordon că acești membrii marcanți ai provinciei nu puteau avea funcții minore în ierarhia mithriacă¹⁰⁰.

2. Membri ai vămilor din Dacia

Un alt grup social în care a înflorit cultul mithriac, atât în Imperiul roman cât și în Dacia, este cel al vameșilor. Una dintre cele mai timpurii inscripții care datează în jurul anului 100 d. Hr. și provine de la Novae este ridicată de un vameș¹⁰¹.

Fiscul provinciei avea la Sarmizegetusa un tabularium unde se adunau toate datele strânse în vămile locale. Vămile erau deservite de *preaepositus tabulariorum* sau *princeps tabularii* recrutați din rândul libertilor, de tabulari și de ajutoarele de tabulari (*vilicus*, *dispensator*, *vicarius*, *scrutator*, *contrascriptor*) recrutați din rândul sclavilor. Membrii acestui sistem, *portoria*, se ocupau cu perceperea impozitelor directe și a celor indirecte.

Dintre libertii și sclavii implicați în colectarea impozitelor directe sunt atestați ca dedicanți ai lui Mithras, *un tabularius*, *un adiutor tabularius*, *un dispensator* și un *vikarius*.

Libertul Carpion, *tabularius* la Sarmizegetusa a ridicat un altar lui *Sol Invictus Mithras*¹⁰². Personajul este un libert și funcția de *tabularius* pe care o deținea este menționată pe epitaful pus de fiul său, Marcus Aurelius Onesimus¹⁰³. Carpion a fost și *tabularius* la Apulum unde ridică un altar lui Aesculap și Hygiei (CIL III, 980).

Unul dintre monumentele impresionante ale mithraeum-ului de la Sarmizegetusa a fost o statuie a lui Cautopates pe soclul căreia apare numele lui Synetus, *adiutor tabularii*.¹⁰⁴ Personajul era sclav și dispunea de mijloace financiare suficiente pentru a ridica un astfel de monument.

Protas, *adiutor tabularius*, își aduce omagiul superiorului său Ampliatus, *dispensator augusti*, pe un altar având forma unei coloane dorice, închinat zeului Mithras¹⁰⁵. Funcția lui Ampliatus era de casier-șef iar statutul său social era de libert sau sclav imperial.

Dintre vameșii implicați în perceperea impozitelor indirecte, care se închinau lui Mithras, este amintit un *vicesimarius*, Lucius Aelius Hylas, pe un relief mithriac descoperit la Doștat¹⁰⁶. Personajul este cunoscut și dintr-un alt monument¹⁰⁷ dedicat nimfelor, provenit de la Romula. După eliberarea din sclavie, în vremea împăratului Commodus, dedicantul altarului de la Romula și-a luat numele de Lucius Aelius Hylas, devenind libertus. Alături de acest sclav sunt menționați în inscripție fiul său Horientis și soția Apuleia. Impozitele indirecte se încasau în diferite zone ale provinciei, astfel putem explica prezența acestui personaj în această așezare de mică importanță.

Monumentul provine din colecția lui Gustav Teleki și putea fi adus din Apulum sau Ulpia Traiana.

Astfel de posturi de vamă întâlnim în toată Dacia de-a lungul limesului, dar și pe rutele comerciale cele mai importante. Rolul membrilor portoriului în răspândirea cultului este scoasă în evidență de Per Beskow¹⁰⁸, într-un studiu larg ce analizează situația la nivelul întregului Imperiu. Unele posturi de vamă au reprezentat adevărate centre ale cultului și contactele dintre membrii acestor vămi, ca și transferul de personal au însemnat enorm pentru cultul lui Mithras. Vameșii erau asociați cu armata în controlul financiar al provinciei; așa se explică prezența acelor beneficiarii consulares menționați pe lângă posturile de vamă. În același timp, vameșii erau în permanentă legătură cu negustorii ce treceau prin posturile de vamă și erau predispuși diverselor influențe religioase.

Dacia se afla în apropierea sediului *publicum portorii Illyrici* de la Paetovio și era una din cele șapte circumscripții ale acestuia. Se poate presupune că un posibil traseu al răspândirii religiei mithriace în această provincie ar porni de aici. Mijlocul ar fi fost acești libertți și sclavi imperiali educați la Poetovio și apoi trimiși în Dacia pentru a-și exercita funcția. Sediile vămilor de la Sarmizegetusa, Apulum, Napoca, Romula puteau beneficia de serviciile unor vameși care au avut contact cu mithraismul datorită mutărilor dese, un fenomen întâlnit și în rândul armatei.

3. Sclavi și libertți

În Dacia există dovezi ce demonstrează inițierea în misterele mithriace a sclavilor, deveniți libertți și a stăpânilor lor. Este vorba despre Euthyces¹⁰⁹ din Apulum, libertul lui Marcus Aurelius Timotheus și Aurelius Maximus. Euthyces a fost eliberat probabil prin forma *per vindictam*, devenise *dediticus* și purta vechiul nume de sclav.

Lon(gus) sau Lon(ginus), menționat pe placa votivă descoperită în *mithraeum*–ul de la Ulpia Sarmizegetusa, avea funcția de *salariarius*¹¹⁰.

La Tibiscum, un anume Hermadio¹¹¹, administrator și sclavul lui M. Turranius Dil..., ridică un altar pentru sănătatea lui Publius Aelius Marus. Există posibilitatea ca acest Marus să fi fost același cu personajul care, alături de Publius Aelius Strenuus din Apulum, erau *conductores pascui et salinarum*¹¹². István Tóth îl considera pe acesta unul dintre apostolii cultului mithriac din Dacia¹¹³. Pornind de la inscripțiile puse la Sarmizegetusa (CIMRM 2146) și cea de la Tibiscum, menționată mai sus, el susține că ar fi fost ridicate de același personaj, Hermadio, aducând ca argument faptul că pe ambele altare s-au folosit epitete originare: *anicetus* respectiv

nabarzes. Personajul care a pus inscripția la Tibiscum : Turranius Dil...este amintit pe o altă inscripție la Tibiscum (CIL III 1548), ridicată pentru zeul Liber, împreună cu familia sa, iar la Apulum este amintit un Turranius Marcellinus care era conductor armamentarius (CIMRM II 1193). Alte două altare, unul de la Roma: *Nama. Lucius Fl(avius) Hermadion hoc mihi libens donum dedit* (CIMRM L 591) și altul de la Poetovio: *Caute pro salute Fl(avii) Hermadionis et Aviti Syriac(i) et filiorum Felix libertus*, sunt luate în discuție de autor. El consideră că există o legătură între Hermadion actor din Dacia, L. Flavius Hermadion de la Roma și Flavius Hermadion de la Poetovio ținând cont de epitetele folosite pentru menționarea zeului în aceste inscripții. Încearcă să dateze monumentele stabilind pe baza acestora, un posibil traseu de răspândire a religiei mithriace în Dacia, pe linia Roma-Poetovio-Sarmizegetusa-Apulum.

Libertul Caius Iulius Omucio este amintit într-o inscripție de la Păuleni dedicată pentru Sol Invictus.¹¹⁴ Din inscripție reiese funcția de actor al unui *conductores salinarum*, Caius Iulius Valentinus.

Alți doi *servi privati*: Dioscorus și Hermes sunt amintiți la Apulum¹¹⁵. După părerea lui Dumitru Tudor, Marcus stăpânul lui Dioscorus era negustor sau stăpânul unor ateliere meșteșugărești¹¹⁶. Cel de-al doilea dedicant, Hermes, ar fi sclavul sau libertul lui Gorgias.

Una dintre inscripțiile din Șard, sculptată în limba greacă, indica probabil un proprietar de pământ, un semit elenizat cu numele, Abedallah.

Proprietar local pare să fi fost și Caius Antonius Iulianus din așezarea rurală de la Cioroiu Nou, județul Dolj¹¹⁷.

Potinus ridică în localitatea Oarda de Sus, jud. Alba, pe malul râului Mureș, o inscripție pentru neînvinsul Mithras¹¹⁸. Dumitru Tudor crede că piesa provine de la Apulum sau Vințu de Jos¹¹⁹.

La Botoșești, jud Dolj, pe râul Paia s-a păstrat un fragment de placă votivă cu inscripție din care putem citi doar gentiliciul Valerius¹²⁰, a unui probabil *servus villicus*.

Din așezarea Săcădate, jud. Sibiu, provine un altar mithriac descoperit în 1967 sub temelia unei biserici¹²¹. Cel care a comandat piesa a fost Fortunatus, libertul sau sclavul unui proprietar care deținea o *villa rustica*.

Un anume Victorinus pune un relief dedicat lui Mithras în localitatea Ozd, jud. Mureș¹²². Andrei Zrinyi¹²³ presupunea că Victorinus ar proveni din rândul militarilor din Ala I Bosporanorum miliaria, prezentă la Cristești, la circa 30 de km de Ozd. Acesta poate fi un simplu sclav.

La Decea Mureșului, s-a construit un templu mithriac în apropierea așezării civile și a drumului roman ce lega Apulum de Potaissa. Un anume Surus¹²⁴ și alți adoratori¹²⁵, al căror nume nu se mai păstrează ridică câte o

inscripție pentru Mithras în ruinele acestuia. Dedicanții de la Decea puteau fi *servi villici* sau soldați ce asigurau paza drumului roman.

Altarul descoperit la Ceanu Mic poartă o inscripție greu descifrabilă. I. I Russu propune întregirea V(alerius) V(alerianus)¹²⁶. Nu se poate preciza statutul social al acestuia: sclav sau libert.

La Micia s-au descoperit două reliefuri cu inscripții¹²⁷, un altar dedicat lui Cautes¹²⁸ și cinci reliefuri votive. Dedicantul epigrafei pentru *dadofor* nu își menționează numele, în schimb se păstrează parțial numele dedicanților de pe cele două inscripții: Aur(elius) respectiv Valent(inus).

În Vințu de Jos au fost identificate altarul lui Lucius Octavius Gratus¹²⁹, reprezentarea cu inscripție grecească pusă de Aurelius Stephanus¹³⁰ și un relief realizat din marmură de bună calitate. Monumentele puteau proveni dintr-un „*mithraeum*” săpat în malul Mureșului.

Altarul mithriac¹³¹ din Sfințești, jud Teleorman, a fost descoperit în fundația bisericii construită în 1821. Nu se cunoaște exact de unde a fost adusă, iar numele dedicanților sunt următoarele: Aelius Marcianus și Aelius Firmus.

De la Sucidava provine un grup statuar fragmentar pe care se păstrează inscripția¹³² care menționează doi dedicanți, probabil doi sclavi: Marinus și Iulianus.

Se poate constata că sclavii și libertii își menționează în puține cazuri statutul social. Mulți dintre liberti nu poartă tria nomina, ci fostul nume de sclav, cum este cazul lui Euthyces din Apulum. Când nu își menționează situația socială, este dificil de stabilit dacă sunt sclavi sau liberti. Este cazul lui Lucanus¹³³, Chrestion¹³⁴ și Suaemedus¹³⁵ sau Euhemerus din Apulum, Hermadio, Philotimus, Primus și Severus (Ulpia Traiana) Hermadio (Tibiscum), Surus (Decea), Fortunatus (Săcădate), Potinus (Oarda), Victorinus (Ozd), Phoebus (Romula).

4. Clerul mithriac

În Dacia sunt atestați epigrafic un *sacerdos* (Doștat) și doi *antistes* (Șard și Apulum). În Doștat (jud. Alba Iulia)¹³⁶, Publius Aelius Artemidorus, originar din Macedonia, a fost investit ca și preot a lui Mithras de palmyrenii locali. Proveniența altarului este nesigură pentru că a fost semnalat mai întâi în conacul lui Gustav Teleki din Doștat și apoi la Cunța, în castelul aceluiași nobil. Inscripția semnalează existența unui *mithraeum* al zeului, însă nu se poate spune cu certitudine dacă acesta a fost construit la Doștat.

Epigrafele dedicanților din Șard, Caius Iulius Valens¹³⁷ și Apulum, Marcus Aurelius Comatius Super¹³⁸ nu oferă suficiente indicii pentru a fi încadrate

în categoria preoților zeului taurocton. Inscripția de la Șard menționează o incintă sacră al cărei preot, Valens este *haruspex* al coloniei Apulum. Franz Cumont și M. J. Vermaseren consideră epigrafa ca fiind mithriacă, iar Silviu Sanie o exclude din categoria monumentelor dedicate lui Mithras.

D. Tudor¹³⁹ presupune că Valens era membru al aristocrației apulense și avea o proprietate funciară pe teritoriul așezării rurale vecine. Inscripția bilingvă¹⁴⁰ a semitului elenizat Abedallah, probabil proprietar, are legătură cu templul din Șard. Inscripția ridicată de acesta este închinată lui *Sol Invictus* ceea ce face puțin probabilă apartenența acestuia la cultul lui Mithras.

Franz Cumont observa că, în toate provinciile, micii funcționari din serviciul împăratului, au jucat un rol important în difuzarea religiilor străine¹⁴¹. La fel ca și soldații, ei erau recrutați în număr mare din provinciile asiaticе, își schimbau tot timpul rezidența atunci când erau promovați. În provinciile de graniță, în special unde agenții finaciari ai împăraților trebuie să fi fost numeroși, nu numai pentru că produsele de import și comerțul trebuiau controlate aici dar și pentru că aici exista o mare parte din armata Romei. Este natural să găsim casieri, strângători de taxe (*dispensatores, exactores, procuratores*) și alte titluri similare în textele mithriace din Dacia și Africa¹⁴².

R. L. Gordon observa și la nivelul administrației imperiale același sistem de valori ca și în cazul armatei și susține și în cazul acestei categorii sociale că mithraismul trebuie privit ca o replică a experienței sociale de zi cu zi¹⁴³. Valori cum ar fi obediența, antrenamentul și moralitatea trebuie să-și aibă locul în acest sistem. Și în acest microcosmos exista o luptă pentru promovare care aducea beneficii considerabile. În cazul sclavilor imperiali, speranța de eliberare trebuie să fi fost foarte importantă, dar și beneficiile materiale pe care le aduceau funcțiile mai înalte în sistemul administrativ.

Faptul că unele dintre personajele importante ale aristocrației urbane (*procuratores, decurioni*) ridică inscripții pentru Mithras în Dacia nu înseamnă neapărat că acestea erau inițiate în mistere, ci era o metodă de a influența membrii aparatului administrativ, de a se supune valorilor romane prin religia mithriacă care oferea un set de valori echivalente.

Cultul lui Mithras a avut succes în special în interiorul acelor grupuri care prețuiau autoritatea și avansarea socială. Ca un exemplu putem da inscripția¹⁴⁴ descoperită la Histria, în Moesia Inferior, pe care sunt menționate zece personaje care contribuie la refacerea unui mithraeum pe la mijlocul secolului al doilea. Lista cuprinde cetățeni romani, greci care nu erau cetățeni, membrii ai consiliului orășenesc local și un soldat, *beneficiarius consularis*. În fruntea listei se afla un *Pontarch*, preot al Romei și al lui Augustus.

Dinamica comportamentului și dezvoltării cultelor a fost studiată în

detaliu de științele sociale în ultimii 40 de ani. Mecanismele sociale prin care indivizii erau convertiți la un cult și pre-condițiile cerute pentru propagarea cultelor pot fi înțelese prin modele de grupuri sociale și prin economia religioasă. Una din ideile avansate în științele sociale a fost aceea de a discredita credința că oamenii se convertesc la o nouă religie deoarece cultul oficial sau dominant nu mai se potrivește nevoilor lor¹⁴⁵. Convertirea nu este rezultatul căutării unei noi ideologii deoarece cea curentă este insuficientă, este mai degrabă o problemă de a aduce comportamentul religios al unui individ în conformitate cu cel al prietenilor și familiei acelui individ¹⁴⁶. Este acea investiție în conformitate făcută de indivizi care îi determină să adopte un cult dat, odată ce relațiile interpersonale ale grupului în care trăiește sunt dominate de membrii ai cultului. Stark sugerează că un cult de succes va oferi membrilor recompense, le va satisface dorința de bunăstare, va oferi compensații¹⁴⁷.

Recompensele materiale directe includeau un statut în societate, câștiguri financiare și relații sociale utile. Un cult de succes trebuia să producă suficiente recompense și coeziune între membrii așa încât partea organizațională să poată să funcționeze, iar cultul să continue să se propage. Pentru a se dezvolta, un cult¹⁴⁸ trebuie să tindă spre alte rețele sociale. Pentru a crește un cult are nevoie atât de membrii numeroși, dar trebuie să găsească și membrii potriviți. Un grup mic de membrii foarte motivați și dedicați vor contribui mai mult pentru cult decât un număr mai mare de interesați marginal. Procesul inițierii modifică statutul unui individ din cel a unui *outsider* în unul de *insider*, care are acces acum la puterea colectivă a grupului. Cu cât creștea în ierarhia cultului, cu atât avea mai mult acces la putere și compensații. Oamenii sunt mai dispuși să adopte o nouă religie în măsura în care reține continuitatea culturală cu vechea, convenționala religie cu care sunt deja familiari.

Ținând cont de aceste idei, Marquita Volken¹⁴⁹ a încercat să aplice religiei mithriace acest model sociologic pentru a găsi un tipar al dinamicii cultului care s-ar potrivi cu descoperirile arheologice. Volken evidențiază două probleme: apariția bruscă a cultului în numeroase locații, aparent fără legătură și lipsa înțelegerii adevărate a mobilității populației mithraistilor. Descoperirile arheologice făcute în templele mithriace ne duc la ideea unei organizări modulare sau celulare a membrilor cultului. Relațiile între inițiatii cultului și pozițiile lor în sistemul gradual de inițiere erau cele mai importante părți ale organizației. Acest tip de organizare permitea mișcarea orizontală de la o celulă la alta, adică posibilitatea de a intra într-o celulă nouă la același grad obținut în altă parte. De exemplu, un prezumtiv membru cu gradul de miles își putea părăsi celula originală (*mithreum*-ul)

și se putea integra într-o nouă celulă menținându-și gradul.

Un grup de indivizi de la Micia ne demonstrează că și în Dacia relațiile între membrii comunităților mithriace sunt foarte strânse. P. Aelius Euphorus a construit un mithraeum la Micia. În aceeași așezare, personajul a ridicat o inscripție pentru Silvanus pentru binele lui P. Aelius Marus, *conductor pascui et salinarum*. Euphorus ar putea fi libertul lui Marus. Atticus, un sclav actor a lui Marus, a ridicat și el un altar pentru sănătatea stăpânului său. Așa cum am văzut, la Tibiscum, sclavul Hermadio, actor a lui Turranius Dius, a dedicat un altar pentru binele aceluiasi Marus. Legătura aici este aceea că stăpânul era căsătorit cu Aelia Nice, care era probabil ruda cu Aelius Marus. Altă dovadă a legăturilor strânse între membrii comunităților mithriace din Dacia este reliefurile cu inscripție ridicat de Aurelius Theophilus, decurion al municipiului Porolissum, în incinta mithraeum-ului de la Ulpia Traiana. În Dacia sunt atestați alți doi dedicați care pun inscripții pentru Mithras în timpul deplasărilor: Publius Aelius Artemidorus care este pomenit la Doștat și Lucius Aelius Hylas.

Concluzii

Dacă am încerca să stabilim căile de pătrundere ale mithraismului în Dacia ar trebui să urmărim aceleași direcții ca în cazul celorlalte religii orientale. Putem găsi aceleași categorii de purtători ai cultului cu câteva deosebiri de esență. După unii autori este nesigur prin intermediul cui a fost introdus cultul lui Mithras în Dacia, prin intermediul soldaților din garnizoane sau prin coloniștii care au venit din imperiu¹⁵⁰. Singura dovadă care ne ar indica pe soldați ca pe principalii colportori ai cultului este existența acestei categorii în centrele militare. Pe de altă parte, trebuie să notăm că o jumătate din reliefurile mithriace și o treime din toate inscripțiile au fost găsite în capitala administrativă, centru civil, Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

Un rol hotărâtor l-au jucat provinciile vecine Pannonia Inferior și Superior, care, prin comunitățile puternice de mithraști de la Carnuntum, Brigetio, Poetovio, Aquincum, pot fi considerate ca centre de radieră a cultului în Dacia. Poetovio, centrul portoriului illyric, a fost unul dintre locurile unde unii dintre vameșii din Dacia își făceau ucenicia și unde au fost contaminați cu religia mithriacă. Deși în Dacia sunt atestați membrii ai vămilor mai mult la Sarmizegetusa, aceștia erau cu siguranță prezenți și în alte locuri care presupuneau plata vămii. Nu se poate uita nici faptul că Marcus Valerius Maximianus, unul din așa-numiții apostoli ai cultului în Dacia, provine din același centru. I. Tóth¹⁵¹ mergea până la a susține că răspândirea mithraismului în Dacia ar fi avut ca punct de plecare Roma, și

ca punct intermediar Poetovio. Trebuie avut în vedere aportul soldaților din centrele legionare de la Apulum și Potaissa. Membrii legiunii a XIII-a Gemina pot fi considerați printre primii adoratori ai lui Mithras în Dacia. Ei au fost inițiați în Orient sau în centrele panonice. Venirea legiunii a V-a Macedonica la Potaissa a însemnat întărirea mediului mithriac, de proveniență militară în nordul Daciei, și demonstrează aportul Moesiei ca direcție de răspândire a religiei. R. Turcan susține că sirienii au jucat un rol important în promovarea mithraismului în Dacia¹⁵². Acest lucru se poate susține oarecum pentru mediul militar pentru că în mediul civil sunt atestați mai puțini orientali inițiați în mistere. După atestările din provincia Dacia Inferior, mithraismul pare a fi ajuns aici prin intermediul armatei, dar și al flotei romane care circula pe Dunăre și care a contaminat toate porturile din Dacia.

Adoratorii lui Mithras ale căror nume sunt cunoscute provin din 22 localități. Cei mai numeroși sunt din Apulum (24), Ulpia (20) și Potaissa (6). Din Decea, Vințu de Jos, Doștat, Romula, Sucidava și Sfințești se cunosc câte doi dedicanti, iar din Lopadea Nouă, Oarda, Ozd, Pojejena, Ceanu Mic, Napoca, Gherla, Păuleni, Micia, Tibiscum, Cioroiu Nou, Săcădate și Botoșești-Paia câte unul. Celor 75 de posibili inițiați în misterele mithriace li se adaugă persoanele menționate în inscripțiile dedicate *pro salute*. Sunt atestați în epigrafia mithriacă trei împărați (Septimius Severus, Caracalla și Geta), doi arendași ai minelor și ocnelor (Publius Aelius Marius și Caius Iulius Valentinus), un *procurator* (Marcus Lucceius Felix), trei stăpâni de sclavi (Ampliatius, Marcus Aurelius Maximus și Marcus Aurelius Timotheus) și membrii familiei a doi adoratori (Apulia și Horientis-Doștat, Pullaiena Caeliana și Publius Marcius Victor Maximillianus-Apulum).

Inițierea în misterele mithriace a 11 dintre dedicanti este incertă. Semne de întrebare ridică monumentele lui Marcus Cocceius Genialis (Napoca), M. N. Lucretianus (Gherla), Aurelius Montanus (Potaissa), Lucius Valerius Felix, Quintus Victor Felix Maximillianus, Caius Caerellius Sabinus, Quintus Caecilius Laetus, Ulpius Proculus (Apulum), Caius Iulius Valens (Sard), Caius Iulius Omucio (Pauleni), Lucius Domitius Primanus (Ulpia).

Adoratorii zeului persan sunt soldați și ofițeri din legiunile a XIII-a Gemina, a V-a Macedonica și XXII Primigenia, din Numerus Surorum Sagittariorum, Ala II Pannoniorum și probabil cohors II Flavia Commagenorum, cohors I Aurelia Brittonum milliaria, cohors V Gallorum et Pannoniorum și cohors II Flavia Bessorum. Ridică monumente pentru Mithras patru dintre comandanții legiunii a XIII-a Gemina, un *speculator*, un *beneficiarius consularis*, *imaginiferii*, *signiferii* și *tesserarii*, doi *conductores armamentarii* și un veteran. La Potaissa sunt atestați ca

adoratori un *tesserarius* și trei soldați, iar la Romula un *actarius* și *librarii* din *officium praepositi* numerus Surorum Sagittariorum. Alți dedicanți provin din aparatul urbanistic de la Ulpia Traiana, Apulum, Porolissum și Napoca. La Ulpia au pus monumente doi decurioni, trei augustali unul dintre ei fiind în același timp decurion al colegiului fabricilor și un *defensor lecticariorum*. Unul dintre dedicanții de la Apulum era decurion, questor și flamen, iar cel de-al doilea, cunoscut din epigrafa descoperită la Șard, era haruspex. Un decurion din Porolissum dedică un monument lui Mithras în capitala Daciei romane, iar în Napoca, Mithras a avut, probabil, adoratori din rândul membrilor ordinului augustalilor. Rămâne incertă inițierea procuratorului Daciei Porolissensis, Marcus Cocceius Genialis.

Mithras era adorat de un număr mare de libertți și de sclavi. O parte dintre ei provin din familia publică și îndeplinesc, în administrația provinciei Dacia, funcțiile de tabularius, adiutor tabularii, vikarius și vicesimarius. Alături de sclavi și libertții imperiali, sunt inițiați în misterele zeului servi privați din Ulpia, Apulum, Tibiscum și Păuleni. Interesantă este descoperirea în mediul rural a unui număr relativ mare de monumente. Cultul lui Mithras s-a difuzat în așezările rurale din Dacia prin intermediul trupelor care asigurau paza drumurilor sau participau la amenajări edilitare, a funcționarilor din administrație și a persoanelor cu funcții importante în ierarhia urbană care aveau proprietăți în afara orașelor. Este posibil ca Mithras să fi avut inițiați libertți și *servi villici* din mediul rural.

Sacerdoții zeului persan dedică monumente alături de inițiații propriu-ziși, situație întâlnită în toate provinciile Imperiului roman unde mithraismul are adepți. În Dacia dedicanții nu menționează pe monumente gradele de inițiere. În epigrafa mithriacă sunt menționate doar câteva din gradele de inițiere în special gradele leu și pater.

Deși s-a susținut că religia mithriacă a fost una a soldaților, dovezile epigrafice atestă o prezență mai consistentă în mediul civil. Poate soldații au fost cei care au adus mithraismul în Dacia, contaminați în expedițiile din Orient sau în centrele mithriace pe unde au trecut, dar rolul civililor, în special cei din administrația provinciei, trebuie scos în evidență, dominând dedicațiile pentru zeul taurocton.

Cele două categorii, soldații și sclavii implicați în strângerea vănilor, erau două medii propice pentru răspândirea mithraismului, având în vedere mobilitatea și misiunile lor în diverse colțuri ale Daciei.

Prezența certă sau mai puțin certă a unor personaje importante din mediul militar sau civil orășenesc, a unor ofițeri sau subofițeri printre adoratorii zeului poate susține ideea că mithraismul reprezenta un factor de menținere a controlului social în Imperiu. Este posibil ca aceștia să fi

fost chiar inițiați în misterele zeului participând direct la ceremoniile din mithraeum, cu precizarea că nu puteau deține grade inferioare. De asemenea, puteau fi patroni ai unor comunități mithriace.

Relația strânsă dintre membrii comunităților, atestarea unor adoratori ai lui Mithras în alte centre de cult mithriace decât cele de origine a fost demonstrată mai sus. Această observație ne duce la ideea unei organizări modulare sau celulare a comunităților mithriace din Dacia, în care un membru din comunitatea mithriacă de la Apulum putea participa la ceremoniile din templul de la Sarmizegetusa purtând același grad pe scara inițiativă.

Existența acestor relații strânse între membrii comunităților mithriace și prezența în rândul adoratorilor a categoriilor sociale doritoare de avansare, de îmbogățire materială, de accedere spre un post mai bun sau o funcție mai înaltă demonstrează că aceștia vedeau în religia mithriacă nu numai o salvare divină, ci și ceva mai practic, apropiat de dorințele lor materiale, un mod de a-și crea relații benefice.

Alin Jitărel
Muzeul Banatului
P-ța Huniade nr. 1
Ro 30002 Timișoara

NOTE

1. F. Cumont, *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra*, vol I, II, Paris, 1896, TMMM în continuare.
2. M. J. Vermaseren, *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis mithriacae*, Haga, vol. I, 1956, vol. II, 1959, CIMRM în continuare.
3. F. Cumont, *op. cit.*, vol I, p. 59.
4. *ibidem*, p. 320.
5. R. Turcan, *Culte orientale în lumea romană*, Buc., 1998, p. 268.
6. R. Merckelbach, *Mithras*, Hain, 1984, p. 281.
7. M. J. Vermaseren, *op. cit.*, vol II, p. 288.
8. *IDR* III/5, p. 52.
9. N. Gostar, *Culte autohtone în Dacia romană*, în *AIIA*, Iași, II, 1965, pp. 237-254.
10. A. Zrinyi, *Materiale în legătură cu cultul lui Mitra în Muzeul din Târgu-Mureș*, în *Marisia*, II, 1967, p. 67.
11. Al. Popa, *Iconografia mithriacă de la Apulum*, în *Acta MP*, I, 1977, pp. 139-144.
12. I. I. Russu, *Inscripțiile din Dacia*, în *MC*, VI, 1959, p. 874.
13. D. Tudor, *Orașe, târguri, sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 161.
14. I. Șerban, C. L. Băluță, *On mithraism in the army of Dacia Superior*, în *Mysteria Mithrae*, pp. 572-578.
15. S. Sanie, *Cultul lui Sol Invictus în Dacia*, în *Sargetia*, XI-XII, 1974, p. 332; Idem, *Culte orientale în Dacia romană*, București, 1981, pp. 123-140.

16. IDR, III/4, 30.
17. M. Clauss, *The roman cult of Mithras*, Edinburgh, 2000, p. 21.
18. F. Cumont, *The mysteries of Mithra*, Chicago, 1903, p. 40.
19. M. Clauss, *Cultores Mithrae*, Stuttgart, 1992, p. 207, R. Turcan, *Culte orientale în lumea romană*, București, 1998, p. 242, C. M. Daniels, *The role of the Roman Army in the spread and practice of Mithraism*, în *Mithraic Studies*, vol. II, 1975, pp. 249-274, I. Berciu, Al. Popa, *Marcus Valerius Maximianus, legatus augusti legionis XIII Geminae*, în SCIV, 12, 1961, 1, pp. 93-102.
20. M. Bărbulescu. *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea a V-a Macedonica și castrul de la Potaissa*, Cluj, 1987, p. 65.
21. V. Moga, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea a XIII Gemina*, Cluj, 1985, pp. 34-35.
22. IDR III/5, 286.
23. R. Merkelbach, *op. cit.*, p. 161.
24. V. Moga, *op. cit.* p. 35.
25. IDR III/5, 354.
26. M. J. Vermaseren, *op. cit.*, p. 284.
27. I. Șerban, C. L. Băluță, *op. cit.*, pp. 572-578.
28. S. Sanie, *op. cit.*, pp. 331-341.
29. IDR III/5, 350.
30. V. Moga, *op. cit.*, p. 58.
31. M. J. Vermaseren, *op. cit.*, p. 281.
32. S. Sanie, *op. cit.*, p. 338.
33. V. Moga, *op. cit.*, pp. 35-40.
34. IDR III/5, 353.
35. M. J. Vermaseren, *op. cit.*, p. 284.
36. I. Șerban, C. L. Băluță, *op. cit.*, pp. 572-578.
37. S. Sanie, *op. cit.*, pp. 331-341.
38. IDR III/5, 291.
39. M. J. Vermaseren, *op. cit.* p. 285.
40. *Ibidem*, p. 285.
41. I. Șerban, C. L. Băluță, *op. cit.*, p. 575.
42. D. Tudor, *Orășe, târguri, sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 306.
43. IDR III/5, 290.
44. IDR III/5, 282.
45. IDR III/5, 285.
46. M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 306.
47. I. Șerban, C. L. Băluță, *op. cit.* p. 575.
48. V. Moga, *op. cit.*, p. 63.
49. IDR III/5, 270.
50. IDR III/5, 271.
51. M. J. Vermaseren, *op. cit.*, p. 276.
52. *Ibidem*, p. 275.
53. *Ibidem*, p. 274.
54. M. J. Vermaseren, *op. cit.*, p. 276.
55. S. Sanie, *op. cit.*, p. 332.
56. IDR III/1, 36.
57. IDR II, 341.
58. M. J. Vermaseren, *op. cit.*, p. 294.
59. N. Gudea, O. Bozu, *A existat un sanctuar mithriac la Pojejena?*, în *Banatica*, IV, 1977, pp. 117-129.
60. IDR III/1, 12.

61. D. Alicu, *Templul lui Mithras de la Pojejena*, în *Sargetia*, 28-29, 1, 1999-2000, pp. 219-220.
62. R. Turcan, *op. cit.*, pp. 247-248.
63. *Ibidem*, p. 273.
64. I. I. Russu, *Inscripții din Dacia*, în *MC*, VI, 1959, p. 874.
65. *IDR II*, 176.
66. M. J. Vermaseren, *op. cit.* p. 325-326.
67. *Ibidem*, p. 325.
68. D. Tudor, *Inscripții romane inedite din Oltenia și Dobrogea*, în *MC*, II, 1970, p. 567.
69. M. J. Vermaseren, *op. cit.*, p. 325.
70. D. Berciu, C. C. Petolescu, *Les cultes orientaux dans la Dacie meridionale*, Leiden, 1976, p. 41.
71. C.C. Petolescu, *Templul mithriac de la Slăveni*, în *Apulum*, XIV, 1976, pp. 455-463.
72. Franz Cumont, *The mysteries of Mithra*, Chicago, 1903, p. 40.
73. M. Clauss, *Cultores Mithrae*, Stuttgart, 1992, pp. 209-217.
74. *Ibidem*, p. 207.
75. R. L. Gordon, *Mithraism and roman society. Social factors in explanation of religious change in the Roman Empire*, în *Religion*, 2, 1972, pp. 92-121.
76. *Ibidem*, p. 102-103.
77. *Ibidem*, p.104.
78. *Ibidem*, p. 112.
79. R. Merkelbach, *Mithras*, Hain, 1984, p. 77.
80. R.L. Gordon, *op.cit.*, p. 109.
81. *IDR III/2*, 239.
82. *IDR III/2*, 126.
83. I. Piso, *Dacia*, în *L` année épigraphique*, Paris, 1988, p. 410.
84. A. Husar, *Celți si germani în Dacia romană*, Cluj, 1999, p. 220.
85. *IDR, III/2*, 278.
86. *IDR III/2*, 291.
87. R. Ardevan, *Le college des fabres a Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Acta MN*, XV, 1978, p.168.
88. *IDR III/2*, 319.
89. *IDR III/2*, 279.
90. *IDR III/4*, 63.
91. M.J. Vermaseren, *op. cit.*, p. 273.
92. *Ibidem*, p. 273.
93. S. Sanie, *op. cit.*, p. 339-341.
94. M. J. Vermaseren, *op. cit.*, p. 273.
95. R. Ardevan, *Viața municipală în Dacia romană*, în *BHAB*, III Timișoara, 1998, tab. X.
96. C. L. Băluță, *Relief votiv descoperit la Lopadea Nouă*, în *SCIVA*, 40, 1989, 381-383.
97. *IDR III*, 3, 215.
98. V. Moga, I. Piso, M. Drâmbărean, *Quatre monuments epigraphiques d` Apulum decouverts dans le lit de Mures*, în *ActaMN*, 35/I, 1998, p. 109-118.
99. R. L. Gordon, *op. cit.*, pag. 105.
100. *Ibidem*, p. 109.
101. M. Clauss, *The roman cult of Mithras*, Edinburgh, 2000, p. 21.
102. *IDR III/2*, 277.
103. *IDR III/2*, 387.
104. *IDR III/2*, 193.
105. *IDR III/2*, 387.
106. M. J. Vermaseren, *op. cit.* p. 293.
107. *CIL III* 13798.

108. er Beskow, *The portorium and the mysteries of Mithras*, în *Journal of Mithraic Studies*, 3, pp. 1-13.
109. IDR III/2, 284.
110. IDR III/2, 285.
111. IDR III/1, 145.
112. M. Macrea, *op. cit.*, p. 306.
113. I. Tóth, *A dacian apostle of the cult of Mithras?*, în *Istoria Europei romane*, Oradea, 1993, pp.175-179.
114. M. J. Vermaseren, *op. cit.*, p. 294.
115. IDR III/5, 355.
116. IDR III/5, 273.
117. IDR III/2, 145.
118. IDR III/5, 276.
119. D. Tudor, *Orașe, târguri, sate în Dacia romană*, Buc., 1968, p.137.
120. IDR III/2, 133.
121. IDR III/4, 87.
122. I.I Rusu, *Inscripții din județul Hunedoara*, în *Sargetia*, V, 1968, p. 91.
123. Andrei Zrinyi, *Materiale în legătură cu cultul lui Mitra în Muzeul din Târgu-Mureș*, în *Marisia*, II, 1967, p. 67.
124. IDR III/4, 71.
125. IDR III/4, 70.
126. Ion I. Russu, *Inscripții din Dacia*, în *MC*, VI, p. 877.
127. IDR III/3, 113.
128. M. J. Vermaseren, *op. cit.*, p. 296.
129. IDR III/5, 275.
130. IDR III/5, 267.
131. I.I Russu, *Inscripțiile din județul Hunedoara*, , în *Sargetia*,V, 1968, p. 90.
132. IDR II, 202.
133. IDR III/5, 268.
134. IDR III/5, 272.
135. IDR III/5, 274.
136. IDR III/4, 30.
137. M. J. Vermaseren, *op. cit.*, p. 291.
138. F. Cumont, *op. cit.*, p. 241.
139. D. Tudor, *Orașe, târguri, sate în Dacia romană*, Buc. 1968, p. 177.
140. M. J. Vermaseren, *op. cit.*, p. 292.
141. F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, Chicago, 1903, p. 75.
142. *Ibidem*, p. 76.
143. R. L. Gordon, *op. cit*, pp. 107-108.
144. D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, București , 1967, pp. 395-428.
145. R. Stark , J. Lofland, *Becoming a World-Saver: a theory of conversion to a deviant perspective*, în *American Sociological Review*, 30, 1965, pp. 862-875, R. Stark, *The Rise of Christianity*, Princeton, 1996.
146. R. Stark, *The Rise of Christianity*, Princeton, 1996, pp. 16-17.
147. *Ibidem*, p. 35.
148. *Ibidem*, p. 55.
149. M. Volken, *The development of the cult of Mithras in the western Roman Empire: a socio-arheological perspective*, în <http://www.uhu.es/ejms/papers>, p.2.
150. M. Clauss, *The roman cult of Mithras*, Edinburgh, 2000, p. 37.
151. I. Tóth, *A dacian apostle of the cult of Mithras?*, în *Istoria Europei romane*, Oradea, 1993, pp.175-179
152. R. Turcan, *op. cit.*, p. 242.

SOCIAL ASPECTS OF MITHRAIC CULT IN DACIA

Summary

The article aims to spotlight some unknown aspects linked to the social structure of the Mithriac cult.

After a thorough analysis of the worshippers of the god Mithras, one may claim that, even though some scholars maintained that the army played a far greater role than the civilian medium (such as the customs, the member of the imperial administration) the latter is represented in a far larger proportion.

The existence of a strong connection among the members of the mithriac community, as well as, the presence among the worshippers of a social category in favour of promotion and of material enrichment proves that these members saw in the mithriac religion not just a divine salvation, but something practical, something close to their material expectations as well as a means of acquiring adequate relations.

The presence of important characters from the military area or from the civilian town areas among those who paid homage to god Mithras by erecting inscriptions can lead one to the idea that Mithras represent an important element in maintaining the social control.